

पर्यावरणीय नैतिक तत्त्वज्ञान : एक चिकित्सक मागोवा**प्रा. डॉ. सुनील भिसे****बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला, जि. सिंधुदुर्ग ४१६५१६**

भारतीय समाजामध्ये पर्यावरणाला अधिक महत्त्वाचे स्थान अहे. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत आपण अनेक वनस्पती, प्राणी, स्थळे यांचे उपयोग ओळखून आहोत. वड, पिंपळ यासारखे वृक्ष गाय, बैल यासारखे प्राणी यांना आपण पूजनीय मानले आहे. त्यांचे निरंतर महत्त्व आपण जाणले आहे. सृष्टितील वनस्पती, प्राणी यांना प्रिय माणूनच आपण व्यवहार करीत असतो. कोणत्याच माणसाला निसर्गाचा आणि निसर्गातील घटकांचा कधीच उपद्रव झाला नाही. निसर्ग हा उपद्रवी नसून तो माणसाला उपकारक आहे याची जाणिव माणसाला होत आली आहे. संत तुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे, 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे' निसर्ग सजीव आहे, वनस्पती, प्राणी यांच्या अस्तित्वातूनच एक प्रकारचे वातावरण निर्माण होत असते. ऊन, वारा, पाऊस हे निसर्गासाठी वरदान आहेत. त्यांच्यामुळे निसर्गाला संजिवनी मिळते हे कुणीच नाकारू शकणार नाही.

पाश्चात्य तत्त्वचिंतकांच्या मते वनस्पतींना आंतरिक मूल्य असते. पशु, पक्षी हे एकमेकांवर अवलंबून असतात. त्यांचे एक जीवनचक्र असते. निसर्गातील जीवनचक्रामुळे पर्यावरण टिकून राहते. पर्यावरणाचा समतोल राखला जातो. माणूस निसर्गप्रेमी आहे. माणूस स्वभावतः निसर्गाला नष्ट करणारा प्राणी नाही. तो अहिंसेनेसुद्धा जगू शकतो. माणसाने स्वतःचे जगणे सुखकर व्हावे, स्वतःचा स्वार्थ साधला जावा यासाठी हिंसेचा मार्ग अवलंबला; परंतु सर्वांना जीवन जगू द्यावे, आपणासारखेच त्यांनीही जगले पाहिजे ही भूमिका माणूस घेत नाही अशावेळी तिथे न्हास हा अटळ आहे. हिंसा झाल्याशिवाय राहणार नाही. हे वास्तव ओळखून माणसानीच माणसाला आवरायला हवे. त्याचे भान जागे करायला हवे. माणूस आपले स्वतःचे कल्याण करू शकतो, तसाच वनस्पती, प्राणी, निसर्ग यांचेही कल्याण करू शकतो. सुर्यप्रकाशाला लवून आपली इच्छा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य निसर्गामध्ये आहे. कारण त्यांना जगावयाचे आहे. त्यांच्यामध्ये जगण्याची अधिक तीव्र, प्रबळ इच्छा असते. निसर्गाच्या, सृष्टिच्या अस्तित्वातच माणसाचे सुद्धा अस्तित्व सामावलेले आहे हे माणसाने विसरून चालणार नाही. निसर्गामध्ये परिवर्तन होते, तसे माणसामध्ये सुद्धा परिवर्तन हवे आहे. बदलणे हा निसर्गाचा गुणधर्म आहे. बदलल्या शिवाय प्रेरणा, ऊर्मी मिळत नाही. याकडे डोळसपणे पहावयाचे असेल तर निसर्गाचे संतुलन राखता आले पाहिजे. निसर्गाचा समतोल बिघडू देता कामा नये. हे माणसाचे कर्तव्य बनले पाहिजे, ती त्याची जबाबदारी आहे. निसर्गाचे रक्षण करणे माणसाला नैतिकदृष्ट्या आवश्यक ठरते.

मानवाने आज विविध स्तरांवर निसर्गाशी अनुकूल अशा अंतरक्रियाही केल्या आहेत. उदा. आदिवासी समाजात आजही निसर्गाशी सामंजस्य असल्यामुळे त्या समाजातील लोक त्यांच्या भौतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी निसर्गातच राहणे पसंत करू लागले आहेत. नैसर्गिक पर्यावरणात काही बदल करून त्याचा सांभाळ केला जात आहे.

औद्योगिकीकरणाच्या, विज्ञान व तंत्रविद्येच्या वाढत्या प्रसारामुळे नैसर्गिक वातावरण प्रदूषित होऊ लागले आहे. पर्यावरणाची हानी होताना दिसते अशा वेळी तेथील आदिवासी, वनवासी, शेतकरी यांना विस्थापित केले जात आहे. त्यांच्याकडील शेती, वने काढून घेतली जात आहेत. निसर्गावर अवाजवी नियंत्रणे ठेवल्यामुळे निसर्गाचे आणि आदिवासींचे सुद्धा अस्तित्व धोक्यात आले आहे असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. डॉ. उषा खंदारे म्हणतात, “पर्यावरण समस्येतून जे वादाचे मुद्दे निर्माण होतात त्यांचाही विचार झाला पाहिजे. काही उपाय तर आहेतच, जसे लोकसंख्यावाढ कमी करणे, गरीबी, समाजातील विषमता कमी करणे, शेतीस टिकाऊ स्वरूप देणे, प्राणी, पक्षी यांचे संरक्षण करणे, उर्जा वापर, पाणी वापर आवश्यकतेनुसार करणे, टाकाऊ उत्पादन कमी करणे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पर्यावरणाचे रक्षण करणे. पृथ्वी या ग्रहावर राहण्यासाठी काही मर्यादा आहेत. या मर्यादेचे उल्लंघन न करता या वसुंधरेचे रक्षण केले तर संभाव्य धोके टळू शकतील व मानवी जीवनाचेही संरक्षण होईल.”^१ (संवर्धन पर्यावरणाचे, कोमल प्रकाशन, ठाणे, पृ. १७६, आवृत्ती २००९) पर्यावरण नीतीमध्ये निसर्ग आणि मानव यांचे विवेचन करणे अपरिहार्य आहे. माणसाचे जीवन अधिकाधिक सुखकर करण्याच्या नादात माणसाने पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करता कामा नये. तर पर्यावरणाच्या समस्या सोडविण्याचा, त्यातून मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करायला हवा. पर्यावरणाला पोहचणारे धोके टाळायला हवेत. निसर्गातील सर्वच सजिवांना जगण्याचा, राहण्याचा आणि आपले भक्ष मिळण्याचा निसर्गदत्त हक्क आहे तो हिरावून घेतला जावू नये. त्यांच्या हक्काचे रक्षण केले जावे, हे कृतीने व्हावयाचे कार्य आहे.

१) निसर्ग व मानव :

निसर्गातील अनेक घटकांना आपला मित्र मानले आणि पृथ्वीला माता मानले तर निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संबंध दृढ होण्यास मदत होईल. मानवाने निसर्गातील वेली, वृक्ष, पशुपक्षी, प्राणी या सर्वांबद्दल पुज्यभाव ठेवला. मानव आणि निसर्ग यामधील अंतर्गत संबंधाचा अभ्यास करून मानवाने पर्यावरणात जैव-अजैव या संदर्भात मानवाचे स्थान वेगळे आहे हे अभ्यासाअंती सिद्ध करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला. मानव हा सृष्टितील असा एकमेव प्राणी आहे की त्याच्याजवळ काही विशिष्ट गुण आहेत. म्हणून दुसऱ्या प्राण्याशी तुलना करताना भौतिक पर्यावरणाशी मानवाची अंतरक्रिया ही विशिष्ट प्रकारची असते, मानवाजवळ विकसित मन, सुसंघटीत शरीर, समाजातील विविध घटकांना एकत्रित करण्याचे सामर्थ्य, विज्ञान आणि तंत्रविद्येच्या जोरावर त्याला उच्च जीवन जगता येते. माणसाने आपल्या सभोवतालचे वातावरण स्वतःसाठी अनुकूल करून घेतले आहे. त्यामुळे मनुष्याच्या सामर्थ्याची ओळख झाली आहे आणि इतर प्राणी मात्र निसर्गाच्या अधीन राहिले आहेत.

यावरून निसर्ग आणि मानव यांच्यातील संबंध समान नसून ते विषम पातळीचे राहिले आहेत. मानवाने स्वतःला निसर्गापासून वेगळे ठरविले आहे. आपल्या फायद्यासाठी निसर्गावर मात करून आपले स्थान उंचावले आहे हे काही दडून राहिले नाही. प्रा शिल्पा कुलकर्णी म्हणतात, “मानवाने विज्ञानात प्रगती केल्यामुळे तंत्रज्ञान विकसीत होत गेले. विज्ञानाच्या प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये उपयोग म्हणजे तंत्रज्ञान. तंत्रज्ञानाने मानवाचे जीवन सुखावह होण्यासाठी

योग्य साधने दिली आहेत. श्रमशक्तीच्या ऐवजी यंत्राचा वापर प्रत्येक घरात होऊ लागला आहे. उदा. वॉशिंग मशीन, मिक्सर, फ्रीज, दोन चाकी, चार चाकी वहाने, संगणक, सध्याच्या काळात इंटरनेटची सुविधा हे विज्ञानाच्या शोधाच्या नियमांच्या आधारे मानवाने तांत्रिक पर्यावरण विकसित केले. मानवाची बुद्धि म्हणजे अन्य सजिव आणि मानव यातील महत्त्वाचा फरक आहे. बुद्धिच्या जोरावर त्याने निसर्गावर मात करण्याचा, निसर्गापेक्षा श्रेष्ठ बनण्याचा प्रयत्न केला.”^२ (पर्यावरण आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००८, पृ. ८) मनुष्य अनेक युगापासून परिवर्तन करण्यात प्रयत्नशील आहे परंतु २० व्या आणि २१ व्या शतकात त्याने जी प्रगती साधली आहे ती अफलातूनच आहे असे म्हणावे लागेल. मानवाच्या प्रगतीबरोबरच अधोगतीही त्याच्या जोडीनेच येत आहे. निसर्गाला हानी पोहचविणारा ई-कचरा आज कसा निकामी करावयाचा हा प्रश्न आ वासून उभा आहे. प्लास्टिक, रबर, भंगार, खाद्यपदार्थ, औषधापासून निर्माण होणारा कचरा या सर्वांच्या प्रगतीबरोबरच तो निसर्गाला आणि मानवाला अधोगतीकडे घेऊन चालला आहे. हवेतील वेव्हज, उंच उंच टॉवर त्यातून निघणारे तरंग, ध्वनी लहरी यासारख्या गोष्टीने मानवी जीवन त्रस्त होताना दिसते. त्यामुळे निसर्गातील वातावरणीय बदल जाणवू लागले आहेत. तथापी निसर्ग आणि मानव यांचे संबंध तोडून चालणार नाही तर त्यामध्ये सुसंगतता, सुस्पष्टता निर्माण होणे गरजेचे आहे. निसर्गाशी सौदार्ह्यपूर्ण वातावरण निर्माण होणे गरजेचे आहे. निसर्ग मानवाच्या भल्यासाठी आहे हे मानवाला अभिप्रेत असले पाहिजे. यासाठी निसर्ग आणि मानव यांचे संबंध सुधारणे आणि ते टिकून राहणे अनिवार्य ठरते.

२) जैवविविधता :

प्राण्यांच्या प्रत्येक वर्गात जशा जाती, पोटजाती, उपजाती असतात अशाच प्रकारच्या जाती व उपजाती या वनस्पतीमध्येही आढळतात. वनस्पतीमध्ये जैवविविधता ही विपुल प्रमाणात आहे. जैवविविधतेचे महत्त्व हे जागतीक पातळीवर तसेच स्थानिक व प्रादेशिक पातळीवरही दिसून येते. हिरव्या वनस्पती प्रकाश संश्लेषणातून हवेतील कार्बन द्विप्रणील वायूचे प्रमाण कमी करतात तसेच ऑक्सिजनचक्र, कार्बनचक्र, नायट्रोजन चक्र, जलचक्र चालविण्यासाठी निसर्गाला मदत करतात. वनस्पती जमिनीची धूप रोखतात. मानव जातीला जंगल व वनस्पती यांच्या जैवविविधतेचे विपुल फायदे आहेत. प्रा. पाटील व प्रा. ढाके यांच्या पर्यावरणशास्त्र या पुस्तकात ते म्हणतात, “विविध जैविक घटकांचे संरक्षण करण्याची गरज निर्माण झालेली आहे. शासनाच्या पातळीवर त्यासाठी अनेक उपाययोजना राबविल्या जात आहेत. पर्यावरण तज्ज्ञ, वन्यजीव प्रेमी, खाजगी संस्था यांच्या माध्यमातून याबाबत प्रत्यक्ष कार्य केले जात आहे.”^३ (पर्यावरणशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, २०१०, पृ. ११२) आवश्यक त्या गरजा ओळखून त्याचा पाठपुरावा करणे मानवी उपजिवीकेसाठी महत्त्वाचे आहे. शासन प्रशासन यांनी याबाबत पालकत्वाची भूमिका घेऊन ही भूमिका पार पाडणे हे जैवविविधता टिकविण्यासाठी मोलाचे कार्य आहे. जागतीक लोकसंख्यावाढीचा जैवविविधतेवर परिणाम होतो. तसेच कीटकनाशके, रोगनाशकांचा वापर, स्थलांतरीत शेती, वणवा, अणूचाचण्या, जंगलतोड, धरणांची उभारणी यांचा जैवविविधतेवर विपरीत परिणाम होतो. परिणामी जैवविविधता काहीवेळा विस्थापित होते, नष्ट होते. हे

निसर्गाच्या वाट्याला आलेले वितुष्ट होय. अनेक पशूपक्षी, वनस्पती, वृक्ष नामशेष होऊ लागले आहेत. जैवविविधतेचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे ते टिकवून ठेवणे सर्वांच्याच हिताचे आहे.

३) शाश्वत विकास :

शाश्वत विकासात सामान्यपणे मानव व इतर सजीवांचे अस्तित्व टिकविणे, मूलभूत गरजांची पूर्ती करणे, जैव व भौतिक उत्पादकतेची काळजी घेणे, सर्वांची आर्थिक क्षमता वाढविणे, निसर्गाचा दर्जा वाढविणे व पर्यावरण व्यवस्थेचे संरक्षण करणे हे घटक अधिक महत्त्वाचे समजले गेले पाहिजेत. मानवी जीवनमुल्यांचे व नीतीतत्त्वांचे महत्त्व लक्षात घेऊन आर्थिक घटकांपेक्षा पर्यावरणाला महत्त्व देणे याचा समावेश शाश्वत विकासामध्ये करता आला पाहिजे. पर्यावरण हा जीवनाचा आवश्यक भाग असल्यामुळे विध्वंसक वृत्तीचा नाश व्हावा, नैसर्गिक घटकांचे मोजमाप संख्येऐवजी गुणात्मक करावे. सर्व सजीवांना जगवावे, कोणाचेही शोषण करू नये. समता, बंधूता या तत्त्वांचा अवलंब करून शाश्वत विकासासाठी महत्त्वाची सुत्रे हाताळावी ही रास्त अपेक्षा पर्यावरणीय नैतिक तत्त्वज्ञानाची राहिल. प्रा. माधवी कवी म्हणतात, “शाश्वत विकास म्हणजे जो सध्याच्या गरजा पूर्ण करतो व भविष्यकालीन पिढ्यांसाठी पुरेशा प्रमाणात नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन करतो, संरक्षण करतो व पुढच्या पिढ्यांची काळजी घेऊन वर्तमान व भविष्यकाळासाठी समृद्धीचा प्रयत्न करतो.”^४ (उपयोजित नीतिशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१२, पृ. ११०) विकासाच्या नावाखाली लोकांना विस्थापित करणे, त्यांचे योग्य ते पुनर्वसन न करणे, हे घडले आहे. विकास सर्वांनाच हवा आहे मात्र तो केवळ देखावा, जाहीरात न होता खरा विकास साधला गेला तर तो शाश्वत, चिरंतन विकास ठरेल. विकास म्हणून नैसर्गिक घटकांचे शोषण करणे नव्हे. जमिनीचे तुकडे पाडणे नव्हे तर विकास माणसाला उपकारक, कल्याणकारक ठरणे होय.

४) सामाजिक प्रश्न आणि पर्यावरण :

पर्यावरणामुळे काही सामाजिक प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. खेडी ओस पडत आहेत आणि शहराची वाढ होऊ लागली आहे. पाण्याचे स्रोत आटत चालले आहेत. पाऊस बेभरवशाचा झाला आहे. माणसाच्या हाताला रोजगार मिळेनासा झाला आहे. पाळीव प्राणी, दूध, मांस यांची वाणवा दिसून येऊ लागली आहे. अशावेळी माणूस हा माणूस आहे हे विसरून तो कोणत्या समाजाचा आहे, जातीचा आहे, धर्माचा आहे यावरून माणसाची गणना करून सामाजिक प्रतिष्ठेचे प्रश्न निर्माण केले जात आहेत. केवळ गोमांस सापडल्याने, खाल्याने सामाजिक तेढ वाढताना दिसत आहे. गाय पर्यावरणातील, निसर्गातील एक उपयुक्त पशु आहे. तो पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यास मदत करणारा प्राणी आहे. त्याच्या उपयुक्ततेवरून प्रश्न निर्माण होण्याऐवजी त्याचे संरक्षण, संवर्धन करण्यावरून प्रश्न निर्माण होण्याऐवजी त्याच्या मांसावरून प्रश्न निर्माण होत आहेत. सामाजिक दरी रूंदावत आहे. समाजाभोवतालची परिस्थिती तणावपूर्ण बनत आहे. परिणामी सामाजिक पर्यावरणाचा प्रश्न उभा राहत आहे. सामाजिक सलोखा राखता आला पाहिजे. सामाजिक संतुलन महत्त्वाचे आहे. खेड्याकडून शहराकडे विस्थापन होण्याऐवजी शहराकडून खेड्याकडे चला

हा गांधीजींचा मूलमंत्र अंमलात आणला पाहिजे. खेडी समृद्ध संपन्न झाली तर माणसाचे जीवन सुखकर होईल. हे स्वप्न महात्मा गांधीनी पाहिले होते ते सत्यात यायला वेळ लागायचे कारण नाही. त्यामुळे सामाजिक प्रश्न नष्ट होऊन ज्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात त्यांचा परिणाम जसा सामाजिक पर्यावरणावर होताना दिसतो तसाच तो नैसर्गिक पर्यावरणावरही होताना दिसतो. समाजाची आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक विषमता, गरीब-श्रीमंत ही दरी नष्ट व्हावी, भेदभाव नष्ट व्हावेत, माणसात आणि निसर्गात स्पर्धा नसावी तरच पर्यावरणाची निकोप वाढ होण्यास मदत होईल. सामाजिक प्रश्न आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध सुरळीत होतील ही रास्त अपेक्षा करायला काय हरकत आहे?

५) समारोप :

आपल्या इच्छांच्या पूर्तीसाठी मानवाने, भावी पिढ्यांसमोर अनेक आव्हाने उभी केली आहेत. भावी पिढ्यांसाठी आपले काय कर्तव्य आहे याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. पर्यावरणीय समस्या सोडविणे महत्त्वाचे आहे. प्रदूषण नष्ट करणे, स्वच्छ हवा, पाणी उपलब्ध होणे अभिप्रेत आहे. संपूर्ण मानव जातीचे निसर्गाशी असलेले संबंध वृद्धिंगत होणे, विनाश टाळणे यांना अग्रक्रम देता यायला हवा. पीटर सिंगर ह्या तत्त्ववेत्त्याने पर्यावरणीय नीतीची चळवळ १९७३ मध्ये सुरू केली. त्याचे म्हणणे होते की, मानवावर निसर्गाचा समतोल राखण्याची नैतिक जबाबदारी आहे किंवा नाही? असे विविध प्रश्न पर्यावरण नीतीशास्त्रात चर्चिते जातात. मानवाप्रमाणेच इतरही प्राण्यांना जगण्याचा अधिकार आहे. हा विचार पीटर सिंगर यांनी प्रभावीपणे मांडला. आज पर्यावरणाचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे आणि ते पुढेही असेच टिकून राहिल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भ व टीपा :

- १) खंदारे डॉ. उषा, संवर्धन पर्यावरणाचे, कोमल प्रकाशन, ठाणे, पृ. १७०.
- २) कुलकर्णी शिल्पा, पर्यावरण आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००८, पृ. ८.
- ३) पाटील डॉ. व्ही. जे., ढाके व्ही. एस., पर्यावरणशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१०, पृ. ११२.
- ४) कवी माधवी, उपयोजित नीतिशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१२, पृ. ११०.